

Vít Beneš

Diskurzivní analýza bývá tradičně definována jako sada metod a teorií pro zkoumání běžně používaného jazyka v sociálním kontextu. Jakkoli jazyk v jeho psané či mluvené podobě představuje klíčový objekt zájmu diskurzivní analýzy, záber diskurzivní analýzy je poněkud širší. Vhodnější je tedy chápat diskurzivní analýzu jako studium lidských významovorných praktik (Wetherell, 2001c, s. 3), mezi které lze kromě verbální komunikace zařadit obrazová média (filmy, plakáty, reklamní billboardy) či jakoukoli jinou lidskou aktivitu spadající do široké kategorie neverbální komunikace. Diskurzivní analýza jako poměrně inovativní přístup k textu jakožto užitému jazyku se opírá o předpoklad, že „jazyk je nedílnou součástí společenského života, dialekticky propojený s ostatními elementy společenského života, že společenská věda a výzkum musí vždy brát v úvahu jazyk“ (Fairclough, 2003, s. 2).

Definovat diskurzivní analýzu jako analýzu psaného a mluveného projevu může být zavádějící ještě z jednoho důvodu. V mezinárodních vztazích a do určité míry i v politologii platí, že vědec má pouze velmi omezenou možnost bezprostředního pozorování zkoumaného objektu, a je tedy do značné míry odkázán na analýzu textů či projevů. Pouze velmi zřídka se mu podaří být přítomen při (zahraničně)politickém rozhodovacím procesu či na místě mezistátních konfliktů). V konečném důsledku všechny metodologie představené v této publikaci analyzují texty či mluvené projevy: zahraničněpolitické dokumenty, analýzy; záznamy z jednání na nejrůznějších úrovních, agenturní zprávy, projevy politiků a mnohé další. Například poznatek, že USA budují protiraketovou obranu, nevyplývá z přímého pozorování (terénního výzkumu), ale je výsledkem zkoumání zahraničněpolitických dokumentů USA, novinových a televizních zpráv, projevů apod.

V čem tedy spočívá specifčnost diskurzivní analýzy textu? Tradiční metodologie považují mluvený a psaný projev za pouhého (často nespolehlivého) zprostředkovatele informací o světě „za“ textem. Vědci se do textových dokumentů noří pouze za účelem zjištění „faktů o mimotextovém světě“, o kon-

krétních fenoménech sociálního světa (chování jeho aktérů, struktury, která toto chování umožňuje) nebo o vnitřní zkušenosti původců daného textu. Sám text či projev je chápán jako efemérní a úskočný fenomén bez vlastní hodnoty (vědeckou hodnotu má pouze přenášaná informace), jako příliš nespolehlivý objekt pro vědecké zkoumání (Silverman, 2001, s. 119).

(Naopak diskurzivní analýza nepovažuje jazyk za pouhé médium, ale za svědčící fenomén hodný pozornosti vědec. Neprůstupuje k textu jako ke znázornění „reality“, u kterého bychom mohli hodnotit jeho „objektivitu“ a „pravdivost“. Neexistuje „pravý význam“ za jazykovým znázorněním, na který by bylo možné se odkázat (viz Hansen, 2006, s. 18). Text (jazyk) sám je nedílnou součástí politicko-sociální reality (dokonce jednou z jejích základních konstitutivních složek), nikoli pouze nástrojem k popsání reality.) Diskurzivní analýza si proto neklade otázku po „pravdivosti“ dokumentu (skutečnosti a významu, které sděluje), nezkoumá, zda dokument odpovídá nějaké mimo text existující „realitě“. Diskurzivní analýza zkoumá, jakým způsobem lidé skrze text či soubor textů konstruují smysl a význam objektů a aktivitu sociálního světa.)

V první části kapitoly věnované diskurzivní analýze se pokusíme zachytit význam pojmu s důrazem na pestrost variant diskurzivní analýzy; s nimiž se můžeme ve společenských vědách setkat. Následuje část zkoumající epistemologické a ontologické předpoklady spojené s diskurzivní analýzou. Jádrem kapitoly je potom představení jednotlivých variant diskurzivní analýzy využívané či využitelné v politologii a mezinárodních vztazích a praktická ukáзка dvou aplikací diskurzivní analýzy. Na závěr shrnu výhody a nevýhody diskurzivní analýzy a úskalí, která jsou spojena s její aplikací.

4.1 Diskurzivní analýza v sociálních vědách

Diskurzivní analýza je v sociálních vědách poněkud neustálený pojem, který může nabývat různých podob v závislosti na disciplíně, ve které se pohybuje. Využití nachází především v lingvistice, sociologii, sociální psychologii, filozofii, komunikačních studiích, literární teorii a kulturních studiích (Porter, 2004, s. 607). Přestože diskurzivní analýza pronikla i do disciplíny politických věd, nedá se ještě v tuto chvíli hovořit o tom, že by existovala o metodě diskurzivní analýzy v politických vědách ustálená představa. Je proto nezbytné pokusit se odhalit společný základ diskurzivní analýzy jako

specifické metodologie společenských věd a identifikovat konkrétní varianty diskurzivní analýzy, které jsou nebo by mohly být využívány v politologii a mezinárodních vztazích.

Diskurzivní analýza je součástí širší skupiny přístupů, které můžeme souhrnně označit jako *analýza textu*. Jedná se o poměrně širokou kategorii všech přístupů, které kladou důraz na funkci jazyka nebo zkoumají jazyk mimo omezené kategorie gramatiky, fonetiky a fonemiky. Do takto široce pojeté množiny přístupů analyzujících běžně používaný jazyk (*language-in-use* v psané i mluvené podobě) jakožto svedbýný fenomén s jistou funkcí ve společnosti zahrnujeme kromě různých variant diskurzivní analýzy především teorii řečových aktů a konverzační analýzu (Hammersley, 2002; Potter, 1997, s. 145). Dále sem bývá řazena i analýza narativních struktur (Potter, 2004, s. 607), obsahová analýza, etnografie a etnometodologie (Silverman, 2001; další členění viz např. Wetherell, 2001c, s. 6).

Je tedy zřejmé, že neexistuje jedna autoritativní varianta diskurzivní analýzy. Nebudeme se tedy snažit definovat diskurzivní analýzu jako specifickou metodologii, ale zachytit společně rysy několika odlišných variant diskurzivní analýzy. V této kapitole představíme sociálněpsychologickou diskurzivní analýzu, kritickou představitelne sociálněpsychologickou diskurzivní analýzu (poslední dvě i věcně aplikace v politických vědách). Analýza metafor je tématem následující kapitoly. Pro dokreslení plurality přístupů k analýze diskurzu se krátce zmíníme o členské kategorizační analýze a o předkládákové analýze (Milhken, 1999).

Zastřešující pojem diskurzivní analýza zachycuje poměrně širokou a pestrou škálu přístupů, je tedy obtížné hovořit o jednotlivých variantách diskurzivní analýzy jako o metodách jedné metodologie. Z hlediska úvodního vymezení pojmů metodologie a metoda odpovídají tyto varianty diskurzivní analýzy spíše skupinám metod než metodám.

4.2 Epistemologické a ontologické předpoklady

Již z úvodní definice diskurzivní analýzy jako metodologie záměřené na studium významnovorných praktik (viz např. Laffey a Welles, 2004, s. 28) vyplývá, že diskurzivní analýza vykazuje silnou tendenci směřen k interpretativnímu stylu vědecké práce. Přesto se mezi variantami diskurzivní analýzy najdou takové, které poskytují určitý prostor i pro vysvětlující přístup.

Vzhledem k významu dichotomie mezi kauzálním vysvětlením a interpretací (porozuměním) budeme této otázce věnovat zvýšenou pozornost.

(Diskurzivní analýza ve všech svých formách pojímá realitu jako sociálně konstruovanou (Hardy, Harley a Phillips, 2004) – jedním z cílů diskurzivní analýzy je uchopit způsob, jakým je realita sociálně konstruovaná skrze jazyk a významovorné praktiky. V rámci takto pojetého konstruktivismu lze nalézt jak přístupy zkoumající sociální realitu z pohledu jednatelů akterů, tak i z pohledu struktury. Ke zkoumání diskurzu jako promluvy, tj. jednatelů konkrétních akterů, má nejbliže sociálněpsychologická diskurzivní analýza, naopak ve foucaultovské historické diskurzivní analýze se subjekt (původce projevu) zračí. Jednotlivé varianty diskurzivní analýzy se neshodnou, zda může věda dospět k univerzálně plánému poznání.

Kritická diskurzivní analýza

Omezený prostor pro kauzální vysvětlení poskytuje kritická diskurzivní analýza. Přestože se nejedná o kauzální v tradičním smyslu, textům a projevům je přisuzován určitý efekt. Jednak na úrovni individuální (texty způsobují posuny v našich znalostech, postojích a názorech), jednak na úrovni společenských celků, kde mohou vyvolat války či posuny ve výrobně-produkčních vztazích i v materiální podobě světa (např. skrze urbanistické plánování) (Fairclough, 2003). Jak zdůrazňuje Fairclough (2003, viz též, 1992, s. 66), nejedná se o mechanickou kauzální, ale o efekty zprostředkované: Texty samy totiž vytvářejí význam, který je médiem společenských účinků textu. To, jaký bude mít text účinek, závisí na jeho významu, nicméně význam textu je spoluutvářen textem samým. Vzhledem k tomu, že nemůžeme tvrdit, že by konkrétní charakteristiky textu automaticky vyvolávaly určité změny ve znalostech či chování lidí, nemůžeme chápat tento typ kauzality jako výskyt pravidelných souvislostí mezi příčinou a účinkem.

Toto chápání efektů je inspirováno kritickým realismem, jenž uznává, že existují odlišitelné (a tedy zkoumatelné) mechanismy, jež produkují specifické výsledky. Na druhou stranu tyto mechanismy odrážející omezení sociální struktury a praktik existují pouze jako potenciality, které mohou, ale nemusí být „aktivovány“ (realizovány) ve skutečném světě. Jestliže mechanismy nemusí být aktivovány nebo mohou být vyváženy protichůdnými mechanismy, skutečný (realizovaný) svět není předpověditelný. Kritický realismus se tak dostává do konfliktu s klasickým humeovským pojetím kauzality jakožto pravidelné posloupnosti mezi dvěma vyskytnujícími se jevy.

V rámci diskurzivní analýzy postavené na kritickém realismu lze hovořit o odkrývání univerzálně platných pravd, o budování teoretického poznání, například co se týče způsobu konstrukce národní identity (Wodak et al., 1999). Protože efekty textů nemají povahu kauzálního působení, odmítá kritická diskurzivní analýza hodnotit vědecký výzkum podle předpovědní planosti.

Sociálněpsychologická diskurzivní analýza

Sociálněpsychologická diskurzivní analýza zaujímá ke kauzalitě podobný postoj jako kritická diskurzivní analýza. Přestože analyzuje to, co lidé dělají pomocí textu, neuvazuje v kategoriích diskretních proměnných a diskretních efektech, ale spíše zkoumá různé „konstrukce a verze [světa], které mohou být přijaty; zpochybněny či podkopány“ (Porter, 1997, s. 148). Sociálněpsychologická diskurzivní analýza z povahy reality (sociálně konstruovaná) přímo vyvozuje způsob jejího zkoumání (interpretativní, a ne vysvětlující): „Díraz na jednáni, rétoriku a konstrukci je v rozporu s logikou faktorů a účinků, která leží v pozadí mnoha oblastí sociální vědy“ (Porter, 2004, s. 610).

Foucaultovská historická diskurzivní analýza

Odmítání kauzality (vysvětlujícího modelu kvalitativní vědy) je nejsilnější u foucaultovské historické diskurzivní analýzy. Hlásí se k „logice interpretace uznávající nepravděpodobnost katalogizování, kalkulace a specifikace „skutečných příčin“, jež se zabývá spíše manifestací politických důsledků přijetí jednoho způsobu vypodobnění před jiným“ (Campbell, 1998, s. 4).

Podobně jako tomu bylo v předchozím případě, interpretivismus foucaultovské historické diskurzivní analýzy je výrazem představ o povaze reality jako sociálně konstruované. Hansenová (2006) ukazuje nevhodnost kauzálního vysvětlení na příkladu vztahu mezi identitou a zahraniční politikou. Identita, která dává význam a smysl zahraniční politice, je totiž sama konstruována zahraniční politikou. Ve chvíli, kdy přijmeme ontologický status diskurzivních praktik, nelze uvažovat o „diskurzivní kauzalitě“. Foucaultovská diskurzivní analýza jde dál, než je pouhá nepředpověditelnost vlivu diskurzu (textu) na společnost, jak tomu bylo u Fairclougha. Odmítá i rozlišování mezi ontologickým idealismem a (kritickým) realismem, a tedy i zařazení foucaultovské diskurzivní analýzy do idealistické ontologie (Campbell, 1998, s. 6; Hansen, 2006, s. 17–23). Foucaultovská

historická diskurzivní analýza nepopírá, že objekty a jevy (např. „zeměteseni“) existují mimo lidskou vůli. Tvrdí však, že způsob jejich vytvoření (či spíše vymoření) jakožto specifických objektů našich úvah (např. zemětřesení jako „výraz Božho hněvu“ nebo jen „přirodní fenomén“) závisí na struktuře diskurzivního pole (Laclau a Mouffe, 2001, s. 108/1. vydání – 1985; viz též Barša a Cisar, 2004, s. 51–55).

V neposlední řadě chápání reality jakožto konstruované skrze společenské jednáni (viz diskuse o vztahu mezi identitou státu a zahraniční politikou) vede u foucaultovské historické diskurzivní analýzy k odmítnutí představy, že by sociální věda (v jakékoli její podobě) odhalovala univerzálně platnou transcendentální pravdu (Věda sama je považována za sociální aktivitu, za diskurzivní činnost a „představa, že diskurz konstruuje svět, spíše než že by jej popisoval, byla rozšířena i na vědu samu“ (Hammerley, 2002, s. 4, srov. Campbell, 1998, s. 17).

4.3 Co není diskurzivní analýza

Dříve než přistoupíme k představení nejdůležitějších variant diskurzivní analýzy, zmíníme dva přístupy k textu, vůči kterým bývá velmi často vymezována: konverzační analýzu a obsahovou analýzu.

Konverzační analýza

Konverzační analýza (*conversation analysis*) je definována jako metoda zkoumající strukturu a proces sociální interakce mezi lidmi. Jedná se o kvalitativní zkoumání pravidel, vzorů a struktur společenské interakce (konverzace) tak, jak byla doslovně zaznamenána ve svém původním sekvenčním řazení (Peräkylä, 2005, s. 875; Clayman a Gill, 2004). Konverzační analýza předpokládá, že lidská řeč je strukturována pravidly a jejím hlavním úkolem je odhalovat vazby mezi jednotlivými sekvenčně řazenými kroky (řečovými akty) tvořícími širší celek (Hammerley, 2003, s. 762) (např. vazby mezi otázkou a odpovědí, požadavkem a jeho přijetím/odmítnutím). Datovou základnu tvoří speciální detailní zápis konverzace (mnohem podrobnější než je tomu u textově orientovaných variant diskurzivní analýzy) zaznamenávaný i mimo verbálního sdělení i intonací, zabarvením hlasu, tok řeči a další její charakteristiky. Typickým příkladem konverzační analýzy je práce zkouma-

jíci schopnost různých rétorických stylů využívaných v politických projevech vyvolat aplaus obecnstva (Heritage a Greatbatch, 1986).

Na rozdíl od diskurzivní analýzy se konverzační analýza nezabývá konvenčními sociálněvědními otázkami a problémy. Její záběr je v zásadě omezen na formální lingvistické atributy řeči a pravidla sekvenčního řazení konverzace: promluva a reakce na ni. Nezajímá se o širší kontext projevu, pouze o to, co bylo skutečně vyřčeno.

Obsahová analýza

Obsahová analýza (*content analysis*) zkoumá obsah sdělení pomocí počítání výskytu klíčových slov odpovídajících určité kategorii v textu. Jednotlivým slovům či širším jednotkám (výrazům, větám) nalezeným v textu je přisouzen význam (kategorie) pomocí předem definovaného kódovacího schématu (Neuendorf, 2004). Obsahová analýza předpokládá stabilní významovou strukturu, pracuje s předem danou sadou kategorií, jež tvoří pevný konceptuální rámec (Silverman, 2001, s. 123). Naopak diskurzivní analýza ve svých nejrůznějších variantách zkoumá proces, kterým se významy a jednotlivé kategorie sociálního světa utváří, jakým způsobem člověk svět kategorizuje. Diskurzivní analýza předpokládá, že text dává význam jiným textům a zároveň je jeho význam utvářen jinými texty.

Dobrym příkladem je analýza ekonomické (levice-pravice) a sociální (liberální-konzervativní) pozice britských a irských politických stran pomocí obsahové analýzy volebních programů (Laver a Garry, 2000). Tato studie nezkoumala ani způsob utváření významů jednotlivých kategorií (např. „levice“ a „pravice“) ani proces formování identity aktérů (např. politických stran) skrze samotné texty, jako tomu bývá u diskurzivní analýzy. V práci Lavera a Garrého (2000) jsou dobře zřetelné všechny klíčové charakteristiky obsahové analýzy: fixní kategorie, propracovaná metoda kódování a užití kvantitativních technik (softwarové zpracování textu doplněné o statistické zpracování dat). Tyto prvky zajišťují spolehlivost (replikovatelnost) výzkumu provedeného obsahovou analýzou.

Kvantitativní techniky typické pro obsahovou analýzu je možné využít i v diskurzivní analýze a analýze metafor, ovšem pouze jako doplněk kvantitativních (hermeneutických) metod, jež zohlední proměnlivost významu (kategorii).

4.4 Typy diskurzivní analýzy

Sociálněpsychologická diskurzivní analýza

V souvislosti s tím, jak se liší chápání pojmu diskurzivní analýza, liší se i chápání pojmu diskurz. V zásadě lze rozlišovat dva přístupy: diskurz jako promluva (společenská aktivita) a diskurz jako významová struktura. Pojetí diskurzu v sociálněpsychologické diskurzivní analýze je na rozdíl od historické diskurzivní analýzy (a od převládajícího pojetí diskurzu v politických vědách) poměrně úzké, ztotožňuje jej (v duchu austiniánské tradice řečových aktů) s promluvou, se společenskou aktivitou a jednáním, s „texty a řeči ve společenské praxi“ (Potter, 1997, s. 149; Potter a Wetherell, 1994, s. 48–49).

Tato varianta diskurzivní analýzy se vyvinula v sociální psychologii, odkud se postupně šíří i do dalších disciplín (Potter, 1997, s. 145). V sociální psychologii je dnes samozřejmě možné najít nejenom Potterovo pojetí diskurzu jako promluvy, ale i foucaultovské chápání diskurzu jako významové struktury. Adjektivum „sociálněpsychologická“ jsem zvolil tímvisle pro účely snadnější identifikace. Její vznik je spojen se jmény Margaret Wetherellové a Jonnathana Pottera (Potter a Wetherell, 1994). Metoda se na rozdíl od konverzační analýzy explicitně zaměřuje na zkoumání témat přesahujících do ostatních disciplín. Může zkoumat nejenom způsob konstrukce, objektivizace a legitimizace nerovnosti v řeči, ale i způsob strategického využívání různých zdrojů (interpretacních repertoárů, kulturních zdrojů, identity, kategorií) za účelem vytvoření koherentních a přesvědčivých ospravedlnění těchto nerovností (Potter, 1997, s. 148) (např. genderových nerovností skrze odkazy na přirozenost mužských a ženských rolí). Přestože v politologii a mezinárodních vztazích se toto relativně detailní zkoumání (především mluvených) projevů příliš neobjevuje (jednou z výjimek je Triga, 2007), považujeme za vhodné je zmínit. Sociálněpsychologická analýza je totiž prototypem „lingvistické“ diskurzivní analýzy, jež se v protikladu k foucaultovské historické diskurzivní analýze zaměřuje na zkoumání lingvistické, rétorické a argumentační (spíše než významové) struktury jednotlivých projevů a textů. Hraje nezastupitelné místo v metodologických textech pro sociální vědy obecně a její prvky nalézáme i v jiných přístupech (především kritické diskurzivní analýze).

Sociálněpsychologická diskurzivní analýza se zajímá o společenské praktiky, o rétorickou a argumentační organizaci řeči a textu (Potter a Wetherell, 1994, s. 59–63). Naplno se v ní projevil vliv teorie řečových aktů, která

zahájila ústup od představ jazyka jakožto nástroje popisujícího realitu. Naopak, funkce jazyka je vykonáván určitě akce či činnosti, výrok má dopady v sociálním světě. Jazyk je prostředkem (inter)akce a „analýza diskurzu se potom stává analýzou toho, co lidé dělají“ (Potter, 1997, s. 146), často skrze zdánlivě faktický a popisný jazyk, a jakým způsobem text docílí určitéch efektů (Silverman, 2001, s. 122). Od teorie řečových aktů se Potterova diskurzivní analýza odlišuje svým spíše interpretativním přístupem a určitým epistemologickým skepticismem typickým pro kritičtější teorie (Potter, 1997, s. 148). Dalším důležitým znakem Potterovy diskurzivní analýzy je chápání diskurzu jako konstrukce. Tento aspekt diskurzu je zkoumán na dvou úrovních. První se zabývá způsobem, jakým je diskurz konstruován pomocí slov, ustálených spojení či rétorických prostředků. Druhá rovina se zabývá konstrukcí a stabilizací určité verze světa pomocí diskurzu (Potter, 2004, s. 610).

Sociálněpsychologická verze diskurzivní analýzy se ve svém zkoumání textu a řeči jakožto jednání a konstrukce soustřeďuje na stylistickou a argumentační strukturu projevu (Potter, 2004). Jestliže chápeme projev jako lidskou aktivitu s určitým efektem, dopadem na realitu, pak k odhalení této „performativnosti“ projevu slouží identifikace *variance* v projevu jedné osoby, mezi projevy různých osob nebo mezi tím, co bylo řečeno, a tím, co mohlo být řečeno. Příkladem mohou být rozdíly ve výpovědi rozvádějících se manželů, které mají za cíl svatit vinu za krach manželství na druhého partnera. Důležitým faktorem ovlivňujícím efekt a dopad projevu je i jeho tok (váhání, pauzy, poopravení se), analýza diskurzu se tedy musí věnovat i těmto detailům zaznamenaným v přepisu konverzace. Dalším prvkem je zkoumání *rétorické struktury* promluvy, která může mít za cíl podkopání alternativních argumentů (Billing, 1996; citováno v Potter, 2004, s. 617) a která může zdůraznit odpovědnost mluvčího tím, že znázorní jeho vlastní jednání jako racionální, uvážlivé či ospravedlnitelné. Například mluvčí může ospravedlnit svoje minulé chování tím, že je prezentuje jako vynucené vnějšími okolnostmi. Sociálněpsychologická diskurzivní analýza věnuje velkou pozornost i způsobu, jakým mluvčí ve svém projevu vykrešluje svoji vlastní pozici vůči jednání jiných i svým vlastním činům (vnější pozorovatel, nezaújatý aktér apod.) (Potter, 2004, s. 616–617; viz též Silverman, 2001, s. 179–188). V neposlední řadě sociálněpsychologická diskurzivní analýza zkoumá *interpretální repertoáry*. Jedná se o do určité míry flexibilní kulturní zdroje významů (soubory termínů, symbolů), které mluvčí v daném institucionálním prostředí využívají k definici a hodnocení svých společen-

ských identit a morálního statusu či jiných událostí a jevů (Silverman, 2001, s. 179–182).

Kritická diskurzivní analýza

Kritická diskurzivní analýza (*critical discourse analysis – CDA*) se jako světlivý pojem objevuje teprve nedávno (k historickému vývoji kritické diskurzivní analýzy viz též Wodak, 2001a). U jeho zrodu stála poměrně úzká skupina badatelů, mezi jinými Norman Fairclough, Ruth Wodaková a Teun van Dijk. Ti na počátku devadesátých let 20. století vytvářejí síť výzkumníků, kteří sdílejí určité předpoklady a vědecké postupy, komunikují spolu a spolupracují na výzkumných projektech (Vávra, 2006, s. 54).

Kritická diskurzivní analýza využívá poznatků některých dalších přístupů, se kterými by však neměla být zaměňována. Se sociálněpsychologickou diskurzivní analýzou ji spojuje lingvistický přístup k diskurzu (systematické zkoumání jazykových jevů), v této rovině byla kritická diskurzivní analýza ovlivněna především systémovou funkcí lingvistikou Michaela Hallidaye. Druhou inspirací je poststrukturalismus Foucaulta a jeho pojetí diskurzu jako systému omezení a pravidel pro formování výpovědi. Jeho dílo je vyzdvihováno jako výborná společenská teorie diskurzu, jež mimo jiné osvětluje vztahy mezi diskurzem a mocí a diskurzivní konstrukci subjektu a vědění. Zároveň je však kritizováno za přílišnou abstraktnost a přehlazení lingvistických aspektů diskurzu (Fairclough, 1992, s. 37–61, k rozdílu mezi Faircloughem a Foucaultem viz též Nekvapil, 2006; Vávra, 2006). Za adjectivem „kritická“ je potom možné vidět vliv postmarxistických teorií (např. Laclau a Mouffe, 2001/1. vydání – 1985/) a frankfurtské školy.

Podle kritické diskurzivní analýzy nelze jazyk redukovat na jiné (např. matematické) prvky společnosti, zároveň je nutné vyvarovat se i druhého extrému, který tvrdí, že „vše (celý společenský život) je diskurz“. Na rozdíl od Foucaulta, kritická diskurzivní analýza nepřistupuje k diskurzu jako k autonomnímu faktu (Vávra, 2006, s. 56). Předpokládá, že jazyk je nedokonalou součástí společenského života, dialekticky propojenou s jeho ostatními prvky (Foucault, 2003, s. 2). Kritická diskurzivní analýza rozlišuje mezi diskurzivními (významotvornými, jazykovými) a nediskurzivními (společenské identity, kulturní hodnoty, výrobní aktivity atp.) prvky a aspekty společenského života. Toto vydělení umožňuje na analytické úrovni zkoumat vztah a působení mezi diskurzem a ostatními prvky společenských aktivit (Fairclough, 2001, s. 122–123), jinými slovy sociální efekty textů (Wetherell, 2001a, s. 390–392; viz též Wodak et al., 1999, s. 9).

Pojem diskurz má u Fairclougha dva významy. Především je chápán abstraktně jako výše zmíněný jazykový prvek sociálního života (jazyk, neverbální komunikace, obrazová komunikace). V této souvislosti potom hovoří o „řádu diskurzu“ – pravidlech toho, co bude řečeno, případně jakým způsobem. Diskurz však může znamenat i konkrétní způsob zobrazení určité oblasti sociálního světa (např. neoliberalní pojetí globální ekonomiky) – v tuto chvíli můžeme mluvit o soupeření nebo propojování více diskurzů (Fairclough, 2003, s. 26).

Text a jeho kontext

Kritická diskurzivní analýza podobně jako sociálněpsychologická diskurzivní analýza využívá detailní analýzu textu (někdy se hovoří o textové orientované diskurzivní analýze) (Fairclough, 2003, s. 2). Zároveň přidává dvě další dimenze analýzy. Lingvistická a rétorická analýza textu je doplněna o analýzu diskurzivní (významovorné) praxe v jejím širším společenském a historickém kontextu. Druhá dimenze tedy přidává zkoumání „pravidel diskurzu“. Posunujeme se tak k abstraktnější strukturální úrovni. Třetí dimenze přechází na vztahy mezi diskurzem jakožto významovou strukturou, ideologií a mocí (bližší viz Fairclough, 1992, s. 62–100).

V rámci první, lingvistické dimenze jsou zkoumány **vnitřní vztahy (strukturu) textu** (sémantické vztahy, gramatické struktury, kolokace, fonologické vztahy). Druhá dimenze se snaží uchopit text jako diskurzivní (významovornou) aktivitu realizovanou v určitých vnějších vztazích – kontextu tvořeném společenskou praxí. V rámci druhé dimenze je třeba věnovat pozornost **vnějším vztahům textu** (vazba na kontext, na neexorové vnější společenské praktiky a struktury) a **mezikurzivním vztahům** (kombinace a vztahy mezi odlišnými žánry, diskurz a styl) (Fairclough, 2003, s. 36–38). Analýza mezikurzivních vztahů se zaměřuje na jev, který bývá označován jako rekontextualizace: využití určitého diskurzu v odlišném kontextu. Příkladem může být „kolonizace“ neekonomických oblastí společenského života (vzdělávání, politika, vládní sféra) ekonomickým jazykem „nové globální ekonomiky“, jenž je typický pro organizace, jako je Světová banka.

Za kontext v rámci druhé dimenze nelze považovat pouze neexorové společenské praktiky a struktury, ale též ostatní texty. **Ve chvíli, kdy chápeme konkrétní texty jakožto kontext pro zkoumaný text, hovoříme o intertextualitě.** Ta se projevuje ve formě citací: prvky staršího textu jsou využity v jiném, námi zkoumaném textu (Fairclough, 2003, s. 39; viz též Wodak, 2001b).

V některých variantách kritické diskurzivní analýzy zaujímá klíčovou roli analýza historického kontextu (např. v analýze konstrukce národní identity – viz Wodak et al., 1999). Význam analýzy sociálního a historického kontextu posunuje kritickou diskurzivní analýzu směrem k interdisciplinaritě, která se projevuje jednak ve využívání teoretických poznatků jiných disciplín (sociologie, politologie a další), ale i v rozšíření spektra využívaných technik (např. využití etnografie a terénního výzkumu). Tato triangulace pak zvyšuje kvalitu prováděného interpretativního výzkumu (Wodak, 2001b).

Ideologie a moc

Ideologie a moc, ke kterým se Fairclough dostává v rámci třetí dimenze analýzy (Fairclough, 1992, s. 86–96), hrají ve výzkumném rámci kritické diskurzivní analýzy klíčovou roli. Třetí dimenze navazuje na druhou, konkrétně na zkoumání pravidel ovlivňujících produkci (a konzumaci) textů. Tato „pravidla diskurzu“ formující naše jazykové projevy jsou pojímána jako součást relativně stabilní struktury utvářející a propojující společenskou jednáni (Fairclough, 2003, s. 3). Podobně jako u Foucaulta pravidla diskurzu utváří společenskou praxi v tom smyslu, že formují postoje a názory lidí, ovlivňují volbu pojmů a způsob jednání v určitých společenských situacích. Pravidla diskurzu zároveň propojují, dávají význam lidskému jednání a sociální realitě a tím umožňují porozumění mezi lidmi i přes zjevnou pluralitu názorů. Regulují (v pozitivistické terminologii) a manipulují (v kritické terminologii) lidi a jejich aktivity, a proto jsou zárukou homogenity a soudržnosti společnosti.

Kritická diskurzivní analýza pravidel diskurzu vychází ze dvou předpokladů. Za prvé, pravidla diskurzu ovlivňují mocenské vztahy mezi lidmi (skupinami lidí) tím, že ovlivňují způsob, jakým spolu lidé jednají a komunikují, jakým způsobem přistupují ke světu a k ostatním lidem. Zároveň platí, že diskurz je ovlivňován lidmi – mocenská asymetrie se tedy projevuje i v tom, že na utváření pravidel diskurzu se lidé nepodílejí stejnou měrou.

Za druhé, kritická diskurzivní analýza nepředpokládá totalitu jedné význačné struktury, jedné pravidel diskurzu. Na jednu stranu je dominantní interpretace světa všudypřítomná, proniká do mnoha oblastí společenského života. Na druhou stranu vždy existuje odpor vůči dominantní interpretaci světa, dominantním způsobům jednání a dominantním „formám života“ (viz např. Fairclough, 2001, s. 128). Podle Fairclougha by proto kritická diskurzivní analýza neměla analyzovat pouze dominantní vyobrazení světa. Násopak by měla brát v úvahu diverzitu a alternativní pojetí světa.

Z obou těchto předpokladů vyplývá, že diskurzivní významotvorná aktivity je chápána jako klíčový nástroj v realizaci určitého ideologického projektu (např. neoliberalního projektu), který často ústí v mocenskou nerovnováhu mezi lidmi (Diskurzivní významotvorná aktivity je částečně vědomou strategií určitých aktérů, což umožňuje kritické analýze hledat konkrétní „viníky“ zodpovědné za sociální, rasové, genderové a jiné nerovnosti v současném světě (normativním aspektem kritické diskurzivní analýzy se zabývá níže)). Aktéři však nejsou „svobodní“. Mohou formovat podobu textu, nicméně diskurzivní (jazykové a významotvorné) aktivity jsou svázány a utvářeny širším institucionálním a společenským kontextem (Wodak, 2001b, s. 66; k otázce strukturalismu a individualismu viz též Fairclough, 1992, s. 62–73; Fairclough, 2003, s. 22–23).

Projekt kritické společenské vědy

Na kritickou diskurzivní analýzu lze pohlížet dvojitě optikou. Lze ji považovat buď za svébytný přístup využitelný v rámci tradičního („kritického“) kvalitativního výzkumu, nebo jako součást širšího kritického projektu. Oba pohledy jsou možné a podle Fairclougha lze (kritickou) diskurzivní analýzu využít i v rámci výzkumu, který usiluje pouze o transcendentální, univerzální poznání a neklade si normativní (emancipační) cíle. Někdy dokonce dochází ke kombinaci obou cílů – například v pracích Ruth Wodakové. Přestože jsou její cíle normativní, svoji diskurzivní analýzu (Wodak, 2001b, s. 93; Wodak et al., 1999) chápe jako příspěvek k univerzálnímu teoretickému poznání způsobu formování národní identity (stov. s Foucaultovskou historickou diskurzivní analýzou v Campbell, 1998).

V pozadí kritického stanoviska leží přesvědčení, že neexistuje „neutrální a objektivní“ věda, že vědec vždy nevyhnutelně přispívá k naplnění nějakého ideologického cíle. Kritik za jediné řešení považuje deklaraci politických a normativních cílů, kterým jeho výzkum slouží a k jejichž realizaci přispívá. Hlavním cílem projektu kritického výzkumu je porozumět způsobu fungování společnosti a způsobu, jakým docíluje pozitivních a škodlivých efektů (např. nerovnost, vyloučení). V návaznosti na analýzu mocenských vztahů potom kritická diskurzivní analýza hledá cestu ke zmírnění či eliminaci těchto škodlivých efektů, k emancipaci utlačovaných a vyloučených. Jaké nástroje má kritická diskurzivní analýza k dispozici? Dalo by se říct, že kritický projekt se opírá o osvěteckou představu o osvobozující moci vědění, o představu, že (v konkrétním případě národní identity) „... odhalení manipulativních manévrů politiky a médií... rétorických strategií... [a] nahodilého a fiktiv-

ního charakteru národa...“ (Wodak et al., 1999, s. 9) přispěje k emancipaci člověka a lidstva. Ve stručnosti řečeno, cílem kritické diskurzivní analýzy je „produkovat vědění, které může vést k osvobozujícím změnám“ (Fairclough, 2003, s. 209). Co se týče témat, zaměřuje se kritická diskurzivní analýza např. na „nový kapitalismus“ (Fairclough), rasismus (van Dijk), národní identitu (Wodak).

Takto pojatá „aktivistická“ kritická diskurzivní analýza snaží se nabídnout výzvu sociopolitickému státu quo (na jehož reprodukci se často podílí i „objektivní“ věda) býva někdy kritizována za natvrdlý představa, že svět se dá jednoduše změnit tím, že se „napíše jinak“. Závaznější výtka se pak týká vzájemného rozporu mezi normativismem kritické diskurzivní analýzy a relativismem, se kterým je spojena představa světa konstruovaného diskurzem. Ten může být totiž využit nejenom ke zpochybnění „utlačujících“ konzervativních hodnot, ale i „osvobozujících“ radikálních hodnot (Hammersley, 2002, s. 5), které hájí kritická diskurzivní analýza: emancipace, rovnoprávnost, sociální spravedlnost, demokracie a další (Fairclough, 2003, s. 203; Wodak et al., 1999, s. 8–9).

Na závěr je třeba poznamenat, že pojem kritická diskurzivní analýza označuje specifický (lingvisticky orientovaný) postup při analýze diskurzu. Nezahrnuje všechny analýzy diskurzu, které v důsledku inspirace poststrukturalismem nebo postmarxismem formují kritické a aktivistické výzkumné programy. Nelze například ztotožňovat diskurzivní analýzu (v kritických) kulturních studiích (viz např. McRobbie, 2006) s kritickou diskurzivní analýzou (Threadgold, 2003, s. 6), naopak je vhodné diskutovat o vztahu mezi nimi či o využití CDA v kulturních studiích (Barker a Galasinski, 2001; Threadgold, 2003).

Foucaultovská historická diskurzivní analýza

Práce Michela Foucaulta (např. Foucault, 1994, 2002) představují jednu z důležitých inspirací pro autory analyzující diskurz a jak poznamenává Nekvapil (2006), pojem diskurz býva často spojován právě s Foucaultem. Jak bylo vidět u kritické diskurzivní analýzy, z Foucaulta větší či menší měrou čerpají i ostatní varianty diskurzivní analýzy (Nekvapil, 2006).

Přesto můžeme v rámci metodologie diskurzivní analýzy vyčlenit svébytnou foucaultovskou historickou diskurzivní analýzu (*foucaultian/historical discourse analysis*). Někdy se můžeme setkat i s pojmy kontinentální diskurzivní analýza či poststrukturalistická diskurzivní analýza. Formulovat společný základ foucaultovské historické diskurzivní analýzy je poměrně

obtížné. Foucault sám nepředložil definitivní metodu analýzy historických textů a způsob interpretace textů autorů, kteří se Foucaultem inspirovali, se liší (Peräkylä, 2005, s. 871). Přesto je možné najít některé odlišující znaky, které spočívají ve specifickém chápání diskurzu, jeho funkce a nakonec i cíle analýzy. Foucaultovská historická diskurzivní analýza se nezaměřuje na diskurz jako specifickou společenskou interakci (**diskurz jako promluva**), jak je tomu například u lingvistiky laděné sociálněpsychologické diskurzivní analýzy (Potter, 1997, s. 145). Foucaultovo „makrojeření“ diskurzu je abstraktnější. Diskurz chápe jako systém pravidel, který vymezuje prostor pro tvorbu aktuálních výpovědí (**diskurz jako významová struktura**). Foucaultovská historická diskurzivní analýza se zajímá právě o tento „prostor“, nikoliv o tvorbu a o podobu jednotlivých výpovědí či o jejich jazykovou formu (Vávra, 2006, s. 52).

Diskurz je chápán jako systém diferencí, ve kterém je význam utvářen nikoli skrze esenci věci samé, ale skrze řadu srovnávání, kladení věci vedle sebe, během kterého bývá jeden prvek hodnotově nadřazen druhému. Objekty světa (např. stát) mohou být identifikovány pouze skrze vykreslení jiného objektu, od čeho se odlišují (Hansen, 2006, s. 19). Diskurz jako významová struktura tvoří dynamický systém, který zajišťuje relativní řád světa. Foucaultovská historická diskurzivní analýza zaměřuje svoji pozornost na zkoumání způsobu, jakým byl svět (relativně stabilní řád světa) historicky umožněn a realizován (Campbell, 1998, s. 5). Částým tématem foucaultovské historické diskurzivní analýzy v mezinárodních vztazích je vztah mezi identitou a zahraniční politikou – její cíl lze potom reformulovat jako zkoumání relativní stability diskurzu zajišťujícího vazbu mezi identitou a zahraniční politikou (Hansen, 2006, s. 29).

Každý diskurz (např. lékařský nebo mezinárodně-politický) vytváří odlišitelné a v souladu s konstruktivistickou ontologií reálně existující objekty sociálního světa (např. šlenství nebo hrozba) a současně i jeho aktéry (např. doktor nebo terorista).

Objekty a subjekty, tak jak jim rozumíme, neexistovaly dříve, než byly zkonstruovány textovými a jinými praktikami (Peräkylä, 2005, s. 871). Peräkylä jako příklad dává „dětskou úmrtnost“, která jako samostatný sociální objekt začala existovat až někdy kolem roku 1875, přestože lidé odhepaněti umírali ve velmi mladém věku. Podobným způsobem přistupuje Campbell k fenoménu „hrozba“, který se jako sociální objekt objevuje bez existence nějaké jednoznačné vazby k „materiálnímu substrátu“ – v tomto případě „reálného“ rizika pro lidské přežití. Amiz by popíral existenci těchto rizik, tvrdí, že vnímání „hrozby“ (a její existence jako sociálního fenoménu)

a míra její věrohodnosti nezávisí na výskytu „objektivních“ faktorů, jako je rizikovitost (Campbell, 1998, s. 2). Jakýkoli text či význam je utvářen a existuje pouze ve vztahu k ostatním textům, je lapený v síti významů (Hansen, 2006).

Foucaultovská historická diskurzivní analýza se od některých dalších přístupů k diskurzivní analýze liší v jednom důležitém ohledu: zajímá se spíše o obsah výroků než o formální vlastnosti textu. Zajímají ji skryté strukturní předpoklady v pozadí toho, co v textu bylo (či naopak nebylo) řečeno (Peräkylä, 2005), způsob (trans)formování subjektů a objektů společenského života. Ve smyslu tohoto cíle musíme chápat i další velké téma foucaultovské analýzy – moc. Jak poukazuje Peräkylä, moc je v kritické diskurzivní analýze vnímána jako „produktivní síla – jako něco, co vytváří fakta, spíše než něco, co by je potlačovalo“ (tamtéž, s. 880).

Autoři foucaultovské diskurzivní analýzy se velmi často staví do pozice disentu, ze které obhajují pluralitu a rozdílnost přístupů k politickým problémům a odmítají sevření do jednoho vědeckého kánonu. To se promítá nejenom do jejich odmítání existence jedné (identitní) vědy, ale i do výběru témat pro foucaultovskou historickou diskurzivní analýzu, které se velmi často dotýkají otázky tvorby identity (Campbell, 1998).

Foucaultovská historická diskurzivní analýza přichází s nejméně pracovanou metodou vědecké práce. Jako základní vodítko pro formulaci výzkumného rámce diskurzivní analýzy identity politických subjektů mohou posloužit tyto čtyři otázky (Hansen, 2006):

- Omezuje se výzkum na studium oficiálního zahraničněpolitického diskurzu, nebo zahrnuje i opozici a média, či se naopak zaměřuje na analýzu textů okrajových diskurzů (tzv. otázka intertextuálního modelu)? (Hansen, 2006, s. 59–64)
- Na zahraniční politiku kolika subjektů („self“) se studie zaměří? Bude zkoumat utváření identity jednoho nebo více subjektů, například v situaci „diskurzivního setkání“ subjektu a „toho druhého“?
- Zkoumá historickou událost (události) sevrené v kratším časovém úseku (či jediném okamžiku), nebo vývoj diskurzu a identity ve sledu více událostí rozprostřených během delšího časového období?
- S tím souvisí i otázka, kolik událostí budeme analyzovat: jednu, nebo více událostí propojených v časovém sledu či tématem? (Hansen, 2006, s. 73–83)

Je ovšem třeba mít na paměti, že i v situaci, kdy analyzujeme vztah mezi identitou státu a texty zahrnutí politiky týkající se jedné události (jako v případě analýzy diskurzu v bosenské válce z pera Hansenové), je třeba věnovat pozornost historickému pozadí a vývoji dominantních vyobrazení (např. „Balkán“).

Členská kategorizační analýza a predikátová analýza

Škála variant diskurzivní analýzy je široká a tato kapitola se zaměřila na tři nejvýznamnější: sociálněpsychologickou, kritickou a foucaultovskou historickou diskurzivní analýzu. Z dalších variant diskurzivní analýzy, se kterými se můžeme setkat v různých sociálněvědních disciplínách, se ještě stručně zmíníme o dvou: o členské kategorizační analýze a o predikátové analýze. Člmem **členské kategorizační analýzy** (*membership categorisation analysis*) je „hledat aparát, kterým je vhodné produkován popis členů [společnosti]“ (Silverman, 2001, s. 139). Východním bodem této analýzy je skutečnost, že jakákoli lidská činnost či osoba může být uchopena použitím více alternativních kategorií (žena, matka, vědkyně). V souvislosti s variabilitou alternativních kategorií použitelných pro popis aktéra či jeho jednáním nám potom vyvstává hlavní úkol členské kategorizační analýzy: „...zjistit, jak [členové] postupují při výběru ze sady možných kategorií pro uchopení daného případu“ (Sacks, 1992; citováno v Silverman, 2001, s. 147). Jednotlivé kategorie, které lze využít při popisu aktérů, jsou úzce navázány na určité aktivity, které členové dané kultury považují za typické a vhodné pro danou kategorii. Ve chvíli, kdy je aktérovi „přisouzena“ určitá kategorie, vymezuje se mu tím i pole aktivit, ve kterých se angažuje (ve kterých se může legitimně angažovat). S tím souvisí i další důležitá otázka, se kterou pracuje členská kategorizační analýza. S jakými důsledky je vyhrána daná kategorie? Kategorie nejsou neutrálním nástrojem popisu. Každá z nich je spojena s určitým normativním hodnocením a především pak s určitou aktivitou, která je pro ni typická a vhodná. Produkci a přirazováním kategorií aktérům vymezujeme sféru aktivit, ve kterých se aktér může angažovat. Dobrým příkladem je „etnické zakategorizování“ kriminálních aktivit v českých médiích. V nich bývá ke kategorizaci vázáné aktivně „kriminální činnost“ nalezena sociální kategorie: „rusky mluvící cizinec“ (Kaderka, 2002).

Na první pohled nadbytečná informace o etnicitě pachatele nabývá funkce „vysvětlení“ (Kaderka, 2002, s. 248).

Predikátová analýza (*predicative analysis*) se zajímá o způsob definice a popisu aktérů, která vymezuje možné aktivity, do nichž se aktér může zapo-

jovat. Predikátová analýza nabízí poměrně detailní metodu odhalující způsob konstrukce aktérů skrze jejich popis. Analyzuje tzv. predikaci – spojování substantiv (kategorií) se slovesy, příslovci a přídavnými jmény, které formují kvalitu substantiva (Milliken, 1999, s. 232). Záběr predikátové analýzy je poněkud širší než u členské kategorizační analýzy. Nezaměřuje se pouze na konstrukční funkci personálních kategorií použitých při popisu osob členů společnosti, ale to, jak jsou konstruovány jakékoliv „pojmenovatelné objekty“ (např. prostor). Zároveň přebírá a dále rozvíjí důležité poznatek členské kategorizační analýzy o existenci úzké vazby mezi kategorií (použitou při popisu aktéra) a aktivitami, které jsou s danou kategorií asociovány; a ve kterých se tedy může takto „kategorizovaný“ aktér angažovat. K subjektivním jsou přiřazeny kapacity pro určité typy jednání a interakcí (Milliken, 1999, s. 232). Millikenová například ukazuje, jak predikátové fráze typu „Japonsko touží po neutralitě“, „ztrácí morálku“ v amerických zahraničněpolitických dokumentech během korejské války konstruuji Japonsko jako nezávislý, ale podřízený stát. Jako objekt jednání jiných (přesvědčování ze strany USA) spíše než aktéra, který sám racionálně jedná.

Predikátová analýza byla využita i v konstruktivistické analýze korejské války (Milliken, 2001). Zde Millikenová mimo jiné ukazuje, jak státníci dávali význam jednání států tím, že je zařazovali do sociálních kategorií (imperialistická velmoc, satelity, klientské státy). Millikenová zkonstatuje, na základě jakých předpokladů byla tato kategorizace učiněna a jaké kvality a charakteristiky byly touto kategorizací jednotlivým státům přisouzeny (Milliken, 2001, s. 237).

4.5 Diskurzivní konstrukce národní identity

Následující část představí aplikaci kritické diskurzivní analýzy z pera Ruth Wodakové a jejích kolegů, která se zaměřuje na diskurzivní konstrukci rakouské národní identity (Wodak et al., 1999). Téma studie je typické pro kritickou diskurzivní analýzu, která se programově zaměřuje na analýzu nacionalismu, rasismu a globalizace, na odhalování skrytých struktur moci a politické kontroly, stejně tak diskriminačních strategií inkluze a exkluze na úrovni jazyka (Wodak et al., 1999, s. 8). Hlavním cílem textu je „konceptualizace a identifikace různých makrostrategií využívaných ke konstrukci národních identit a jejich popis s použitím hermeneutiko-abduktivního při-

stupu“ (Wodak et al., 1999, s. 3). Autoři se snaží obohatit naše teoretické znalosti o konstrukci národní identity obecně (Wodak et al., 1999, s. 186–189) i rakouského národa konkrétně (Wodak et al., 1999, s. 190–199), což v zásadě odpovídá Faircloughově (kriticko)realistické epistemologické pozici.

Analýzovaná práce je příkladem **kritické** diskurzivní analýzy, autoři tedy nepředstírají, že by zaujímali objektivní a neutrální postoj. Naopak se přiznávají k normativní motivaci k sepsání této práce, a k ideálům, k jejichž naplnění má přispět. Kromě vědeckého přínosu je cílem práce i změna současné společenské a politické praxe a emancipace těch, kdo trpí politickou a sociální nespravedlností. Cestou k emancipaci je vědění samo: odhalení nahodilosti a imaginárnosti konstrukce národa, odkrytí manipulativních diskurzivních strategií politiků a médií. Jtyto strategie vedou na jedné straně k homogenizaci a vnučení určitých politických cílů, idejí a zájmů a na druhé straně k diskriminaci a vyloučení některých lidských bytostí (Wodak et al., 1999, s. 9). V pozadí kritické diskurzivní analýzy tak vidíme klasickou osvíceneckou víru v emancipaci člověka skrze poznání.

Empirický materiál

V analýzované práci jsou zřetelné všechny tři dimenze analýzy, které identifikoval Fairclough: dimenze vnitřní struktury textu (sémantické vztahy, gramatické struktury, kolokace), dimenze kontextu v podobě vnějších vztahů (vazba na kontext, na ostatní vnější společenské praktiky a struktury, vazby mezi diskurzem a mezi texty). V neposlední řadě je přítomna i třetí dimenze: společenské dopady významotvorných aktivit v podobě nerovnosti (vyloučení či začlenění do kolektivu apod.). Snaha analyzovat mezidiskurzivní vztahy a kontext se jednoznačně projevila v širí empirického materiálu, který zahrnuje širokou škálu žánrů od politických projevů přes novinové články, plakáty a brožury až po rozhovory a skupinové diskuse s „běžnými“ Rakušany. Potřeba analyzovat širší kontext jednotlivých textů se odrazila i v interdisciplinarity jejich přístupu, který kombinuje historickou, sociopolitickou a lingvistickou perspektivu. Využití skupinových diskusí a rozhovorů umožnilo autorům přejít na další úroveň a analyzovat vliv bezprostředního vnějšího textového prostředí (např. výroků dříve pronesených v rámci diskuse) na příslušný text (výrok). Individuální rozhovory a skupinové diskuse posloužily i k zachycení vlivu vnějšího netextového prostředí (jako např. místa a doby rozhovoru/diskuse, sociologických faktorů, příslušnosti k sociální, rasové či jiné skupině, politických názorů) na daný projev.

V celém textu zaujímá důležitou pozici analýza mezidiskurzivních vztahů. Za účelem zachycení mezidiskurzivních vztahů byly do analýzy zahrnuty nejenom důležité oficiální projevy a deklarace politiků („veřejný a mediální diskurz“), ale také skupinové diskuse („poloveřejný diskurz“) a člené individuálních rozhovorů („kvaziskurzivní diskurz“) s běžnými občany – příslušníky rakouského národa i menší žijících v Rakousku. Autoři se otevřeně vymezují vůči těm přístupům, které analyzují pouze jazyk politických elit (Wodak et al., 1999, s. 3), a zaměřují svoji pozornost na vztah mezi různými žánry a diskurzem, konkrétně na způsob, „jakým jsou stereotypní formulace nebo argumenty z politického a mediálního diskurzu přejímány v poloveřejném nebo kvaziskurzivním diskurzu“ (Wodak et al., 1999, s. 10).

Snaze uchopit diskurzivní konstrukci rakouského národa na různých úrovních diskurzu a analyzovat vztahy mezi nimi odpovídá i členění celé práce. Její jádro tvoří tyto tři kapitoly: kapitola věnovaná veřejnému a mediálnímu diskurzu, kapitola věnovaná poloveřejnému diskurzu a kapitola analyzující kvaziskurzivní diskurz. Analýze diskurzu na těchto třech úrovních předchází reflexe aktuálního stavu vědecké debaty na téma rakouská identita. Empirický materiál pro analýzu veřejného a mediálního diskurzu tvoří především 22 klíčových projevů či deklarací od vládních činitelů, ale i z prostředí parlamentu a politických stran. Analýza těchto projevů byla v závěru doplněna o výsledky bližší nespécifikované analýzy mediálního diskurzu, která zkoumala plakáty, slogany a další reklamní prostředky využívané v kampani před referendem o vstupu Rakouska do EU a novinové články diskutující rakouskou neutralitu a evropskou bezpečnostní politiku krátce před tímto referendem (De Cillia, Reisigl a Wodak, 1999, s. 152).

Analýza poloveřejného diskurzu se opírala o výstupy sedmi skupinových diskusí s Rakušany i příslušníky nerakouských menšin. Jak poznamenávají autoři, jedná se o techniku běžnou spíše pro marketingový výzkum než pro společenskoveřejný výzkum. Přesto nachází uplatnění i v diskurzivní analýze: umožňuje totiž sledovat, jakým způsobem jsou na úrovni diskurzu běžné populace přejímány koncepty typické pro diskurz elit, jakým způsobem je ve společné diskusi urvážen význam pojmu „národ“. Řízená diskuse se vede na předem zvolené téma, účastní se jí v ideálním případě 5–12 osob (v případě této studie se velikost skupiny pohybovala mezi 8 a 10 osobami) a moderátor (autoři studie za tímto účelem nejali profesionálního moderátora). Ten nejenom citlivě udržuje diskusi v předem daném tematickém rámci, ale především se snaží povzbuzováním zajistit rovnoměrnou participaci všech členů skupiny (Wodak et al., 1999, s. 106). Přestože se moderátor snaží odbourat nežádoucí skupinový nátlak a negativní vliv hierarchických vztahů ve sku-

píné, při interpretaci výsledků je nutné počítat se zkrácením způsobeným tímto jev. Základní empirický materiál tvořily přepisy audio- či videozáznamů těchto diskusí, na které byl aplikován stejný analytický rámec jako na materiály politického a soukromého diskurzu. Účastníci diskusí na téma rakouská národní identita nebyli vybíráni tak, aby tvořili reprezentativní vzorek rakouské populace, autoři však nechali účastníky vyjít krátký dotazník zachycující věk, profesní a sociální status, politickou orientaci a další „kontextová“ data.

Pro zachycení „subjektivní“ recepce diskurzivní konstrukce rakouského národa byla zvolena technika kvalitativních rozhovorů. Celkem bylo provedeno 24 rozhovorů, které sice pokrývaly poměrně širokou škálu profesí, věkových a národnostních skupin, nelze však hovořit o reprezentativním vzorku rakouské populace. Rozhovory byly koncipovány jako otevřené, tematicky byly strukturovány do deseti oblastí (skupin otázek); v rámci kterých byl respondentovi ponechán poměrně široký prostor. Stejně jako v případě skripinových diskusí byly za vstupní materiály pro další analýzu považovány kompletní doslovné přepisy rozhovorů zachycující kromě obsahu rozhovorů i všechny pauzy, citoslovce či opakování slov. K těmto rozhovorům bylo přístupováno jako ke svébytné formě interakce a autoři věnovali prvotnímu pozorování obsahu diskurzu (co bylo řečeno). Autoři studie se snažili dosáhnout ideálu „přirozené interakce“ tím, že vedli rozhovory jako otevřené, zároveň kladli velký důraz na neformálnost atmosféry a prostředí, ve kterém se rozhovory vedly (naprosta většina probíhala doma u respondentů). Respondenti byli dokonce povzbuzováni k rozvíjení svých odpovědí do celistvých vyprávění či k ilustraci svých tvrzení pomocí „příběhů ze života“. Podobně jako u skupinových diskusí následovali i po rozhovoru krátký dotazník zachycující demografické, sociální, profesní, etnické či jiné pozadí dotazovaného, který umožnil interpretovat rozhovor v širším kontextu, v němž se dotazovaný nachází.

Analýza způsobu konstrukce národní identity

Na všechny tři výše zmíněné oblasti zárojkových dat (politický, poloveřejný a polosoukromý diskurz) byl s menšími obměnami aplikován jednotný analytický rámec. Tento rámec se skládá ze tří vzájemně propojených dimenzí analýzy: obsah, strategie, prostředky a formy realizace (viz též Wodak, 2001b, s. 72–73).

Představu o jednotlivých krocích a procedurách, které vedou k této „trojdimenzionální analýze“ získáme při pohledu do textu Wodakové (Wodak,

2001b): V prvé řadě je třeba shromáždit dostatek informací o historickém, sociálním, politickém či psychologickém kontextu zkoumaného textu. Následuje identifikace žánru a témat, která je doprovázena sběrem etnografických dat a zkoumáním mezidiskurzivních a mezitextuálních vazeb na jiné texty na podobné téma, na texty využívající podobné argumenty ap. V třetím kroku navrhuje Wodaková vyhledat využitelné teorie, kterými se nejrůznější sociálněvědní disciplíny snaží zachytit zkoumaný fenomén (např. konstrukci národní identity) a formulovat výzkumné otázky (viz pět tematických oblastí níže). Význam odpovědí na výzkumné otázky je interpretován s pomocí výše zmíněných teoretických přístupů, přičemž Wodaková obhajuje hermeneutický přístup ke vztahu mezi teoriemi a empirickým materiálem. Posledním krokem je shrnutí výsledků do diagramu zachycujícího kontext specifických textů a do široké interpretace odpovídající na výzkumné otázky (Wodak et al., 1999, s. 93).

Obsah

Na základě studia teoretické literatury na téma konstrukce národní identity a s pomocí několika pilotních studií (dva pilotní rozhovory a jedna pilotní skupinová diskuse) bylo formulováno pět tematických oblastí, které jsou úzce svázány s konstrukcí rakouské národní identity (Wodak et al., 1999, s. 30):

- jazyková konstrukce *homo austriacus*;
- příběhy a vyprávění o společné politické minulosti;
- jazyková konstrukce společné kultury;
- jazyková konstrukce společné politické přítomnosti a budoucnosti;
- jazyková konstrukce „národního kolektivu“.

Autoři zjišťovali jaký obsah je vkládán do těchto pět tematických oblastí konstrukce rakouské národní identity. Například v rámci tematické oblasti „konstrukce společné minulosti“ bylo zkoumáno, v jaké podobě se v diskurzu objevují zakládající myty, mytické postavy, obrazy politického úspěchu, časů prosperity a stability, či naopak porážky a krize. Zvláštní pozornost byla věnována interpretaci nacistické minulosti („Rakušané jako pachatelé“, nebo „oběti národního socialismu“).

Strategie

Wodaková se spolupracovníky se hlásí k „umírněnému“ determinismu, který na jednu stranu bere v úvahu skutečnost, že jednání aktérů je podmíněno socializací do nadindividuálních společenských struktur, na druhou stranu poskytuje prostor pro individuální rozhodování jednotlivce. Jednání tak osciluje mezi automatickou reprodukcí zvyklostí a pravidel a svobodným volným aktem. V případě, že bychom přijali strukturálně-deterministickou pozici, zbavili bychom jednotlivce jakékoliv odpovědnosti a **kritická** diskurzivní analýza by ztratila smysl. Autoři zároveň předpokládali, že strategické chování („manipulace diskurzem“) bude nejvyšší na úrovni politického diskurzu a nejnižší v případě polysoukromých rozhovorů.

Diskurz je tedy chápán jako společenská aktivita, která má dopad na ostatní elementy společenské reality. Podle vztahu ke stávající sociopolitické realitě (stávajícímu vnímanému statu quo v konstrukci národní identity) lze rozlišit přinejmenším pět základních skupin strategií využívaných v konstrukci národní identity: konstrukční strategie, relativizační či ospravedlňující strategie, reproduktivní (zvěčňující) strategie, transformační strategie a destruktivní (rozrušující, bagatelizující) strategie (Wodak et al., 1999, s. 199–200; tyto skupiny strategií jsou spíše orientační a v textech od Wodakové a jejich spolupracovníků se lze setkat i s jiným členěním: viz De Cillia, Reisigl a Wodak, 1999, s. 160; Wodak, 2001b, s. 73). V rámci těchto skupin lze identifikovat jednotlivé dílčí strategie. Například k destruktivní a demyologizaci stávající národní identity či jejích elementů lze využít asimilaci (zdůraznění mezinárodní stejnosti, podobnosti), heteronomizaci (demytizace zakládajícího mytu tím, že je prezentován jako produkt vnějších okolností: „rakouská neutralita je důsledek rozhodnutí SSSR“, podobně třeba „československo je produktem versailleského míru“), negativní prezentaci (zdůrazňování negativních národních specifík) a další strategie (Wodak et al., 1999, s. 42).

Prostředky a formy realizace

Poslední dimenzí diskurzivní analýzy Wodakové a jejích spolupracovníků jsou lingvistické prostředky využívané k realizaci výše zmíněných strategií. Autoři hledali lexikální jednotky a syntaktické prostředky, které slouží ke konstrukci sloučení, jednoty, stejnosti, rozdílu, specifčnosti, původu, kontinuity, změny apod. Tato dimenze má nejbliže k tradičnímu lingvistickému pojetí diskurzivní analýzy, jak je známe ze sociální psychologie. Analýza se zaměřuje na způsob zahrnutí osob, prostoru a času na úrovni syntaktické

struktury věty (např. využití větných členů), všímá si i takových prvků řeči, jako je zaváhání, přerušení toku řeči, přechůtků, narážky, využití přímé či nepřímé řeči apod. V této dimenzi analýzy je využita argumentační teorie, konkrétně koncept *topoi*, který můžeme definovat jako část argumentace, pravidla, která ospravedlňují a zajišťují přechod od tvrzení a argumentu k závěrečnému úsudku (Wodak, 2001b, s. 74–77).

Jazykové znázornění společenských aktérů (individuálních či skupinových) je důležitým tématem (kritické) diskurzivní analýzy (viz též Fairclough, 2003, s. 145–150) a ani zde představená práce není výjimkou. Autoři si všímají především jazykového znázornění osob, které jsou vnímány jako členové národního společenství, a také jazykových prostředků, pomocí kterých jsou vytvářeny antropomorfní kolektivní sociální aktéři (národ a stát jako lidská bytost). Například v rámci konstrukční strategie, které se vyskytují poměrně často na všech úrovních diskurzu, lze rozlišit následující jazykové prostředky: **metonymii** (přenos označení na jiný objekt na základě souvztálosti), **synekdochou** (použití významově podobného, avšak sémanticky užšího, či naopak širšího označení – „Rakousko se stalo místem světa“) nebo **personifikaci** (použití metafory lidské bytosti k uchopení slové oblasti, což vede k její antropomorfizaci – „vše rakouského národa“). V rámci jazykových prostředků hraje důležitou roli deiktický výraz „my“, který lze využít doslova k „jazykovému imperialismu“, k verbálnímu připojení jednotlivých lidí (věcně mluvčích) k celistvé komunitě (blíže viz Wodak et al., 1999, s. 43–47). Největší přesvědčovací (sjednocovací) sílu mají výrazy jako „musíme se sjednotit proti...“. Jiné výrazy využívající plurálu první osoby („historie, kterou jsme prošli“, „dvě války, které jsme prohráli“) zase ke kolektivní (národní) připojení i nežijící osoby, takže kolektivní identita dostává podobu „historicky rozšířeného my“ (De Cillia, Reisigl a Wodak, 1999, s. 164).

Závěr studie

Studie ukázala, že rozsah významů asociovaných s konceptem národa je poměrně široký, mnohé z nich jsou odvozeny od definice občanství a jiných právních a demokratických institucí (*Staatsnation*), jiné čerpají z tradičního etnického a kulturního pojetí (*Kulturnation*). Modely operující s oběma pojetími jako navzájem se vylučujícími ideálními typy jsou tedy chybné. Centrálním tématem konstrukce rakouského národa byl oslavný diskurz „vznávající se z víry v Rakousko“, jehož přítomnost na všech úrovních

(veřejný, poloveřejný i kvazisoukromný diskurz) potvrzuje úspěšné vštěpování národního cítění skrze stát, školství, média a socializaci v rodině.

4.6 Zahraniční politika USA a politika identity

Analýzovaná práce Davida Campbella (1998) je typickým příkladem foucaultovské historické diskurzivní analýzy v mezinárodních vztazích. Cílem celé práce je na příkladu americké zahraniční politiky a americké identity ukázat potřebu nového pohledu na zahraniční politiku. Takového, který by bral v potaz základní tezi celé práce: „Hranice identity státu jsou udržovány znázorňováním nebezpečí, které je nejdílnou součástí zahraniční politiky“ (Campbell, 1998, s. 3). Přestože Campbell nehledá univerzálně platnou teorii, snaží se určitým způsobem obhájit platnost své teze, že artikulace nebezpečí je nutnou podmínkou existence identity státu. Tato teze je následně využita ke konstrukci alternativních interpretací některých fenoménů mezinárodních vztahů (studená válka, Pouštní štur/bouře). Campbell se snaží porozumět způsobu, jakým zahraniční politika USA znázorňovala nebezpečí a zabezpečovala tak etické hranice identity, ve jménu které jednala. Ide tedy o zkoumání historického procesu „sebekonstituce“ aktéra skrze jeho vlastní politické činy. K zahraniční politice USA nepřistupuje jako k úmyslnému aktu předem daného subjektu, ale jako k politické praxi, která vytváří, produkuje a udržuje americkou identitu (Campbell, 1998, s. 8), jež teprve dává smysl (a úmysl) americké zahraniční politice. Tyto praktiky, které zavádějí hranice (mezi subjektem a těmi druhými) a ustavují smysl, je nutné chápat spíše jako „strategie bez [sebe sama si] vědomého stratega“ (Campbell, 1998, s. 62).

Empirický materiál

Empirický materiál pro Campbellovu analýzu tvoří především oficiální „zahraničněpolitické“ texty, které napomáhaly utvářet diskurzivní hranice americké identity. Za „zahraniční politiku“ ovšem považuje jakékoli jednání ve vztahu k „foreign“ v nejšířším slova smyslu – k jinakosti. Ve své analýze proto využívá úctyhodný objem historických dokumentů „zahraniční politiky“ – většinou oficiálních dokumentů, které se nějakým způsobem podléhají na tvorbě významu americké identity, na diskurzivní tvorbě etické hranice mezi subjektem (americkým vnitřkem) a jinakostí (těmi druhými, hrozbou, nebezpečným vnějším světem). Jejich škála je poměrně široká, jen pro ilu-

straci uvedme, že sem lze zařadit deníky objevitelů kontinentu, dokumenty španělských a anglických kolonizátorů (soukromé deníky i veřejné regulativy), otrokářské zákony, vojenské příkazy, veřejné texty (projevy, novinové články a smlouvy) z revoluční doby, dotazníky Imigrací a naturalizační služby, z pozdějšího období samozřejmě i přísné tajné dokumenty Národní bezpečnostní strategie produkované Národní bezpečnostní radou během studené války. Přestože většina analyzovaných textů byla vytvořena politickými a společenskými elitami, nejedná se o analýzu politického (ve smyslu veřejného) diskurzu, jako tomu bylo u Wodakové a jejích spolupracovníků. Mnohé z analyzovaných dokumentů nebyly určeny veřejnosti. Campbell například ukazuje způsob konstrukce hrozeb v inermích tajných dokumentech (ať již Kolumbových zprávách, nebo analýzách Národní bezpečnostní rady), u kterých bychom spíše než sňhodlné emotivní odkazy na kolektivní hodnoty hledali suchý technický jazyk expertů.

Za vstupy do Campbellovy foucaultovské historické diskurzivní analýzy je nutné považovat i teoretické a politicko-filozofické texty, které jsou běžně chápány jako neutrální nástroj k zachycení nějaké „vnější“ reality. Dominantní vědecký diskurz v podobě realismem inspirovaných vysvětlení zahraniční politiky není chápán jen jako protihráč, kterého Campbell vyzývá (a vůči kterému vymezuje svoje „alternativní interpretace“ některých událostí), ale i jako objekt jeho diskurzivní analýzy. Konkrétně ve chvíli, kdy přechází od analýzy diskurzivní konstrukce amerického státu ke kořenům státostředného pojetí politiky, provádí detailní čtení kanonických textů duchovních ortů realismického přístupu: Hobbes, Machiavelliho či Clausewitz. Podobně jako v „empirických“ textech Národní bezpečnostní rady nachází i v Hobbesovi diskurz strachu a strategii diferenciací (mezi racionálním, dobrým a uspořádaným vnitřkem na jedné a šíleným, zlým a neuspořádaným na straně druhé), která formuje identitu státu obecně a tradiční chápání zahraniční politiky (Campbell, 1998, s. 54–67).

Analýza diskurzu hrozeb

Podíváme se nejdříve na Campbellovu analýzu optikou čtyř výše zmíněných otázek týkajících se významného ránce historické diskurzivní analýzy. Campbell ve své analýze zkoumá jediný subjekt (identitu USA), k čemuž využívá především oficiální diskurz týkající se většinou množství událostí rozproštěných přes velmi dlouhý časový úsek (Hansen, 2006, s. 80–81).

Shrňme nyní hlavní rysy Campbellovy analýzy. V prvé řadě se soustřeďuje na klíčové momenty historie, kdy se americké „my“ či jeho evropský předobraz

intenzivně setkává s jínakostí: objevení Nového světa, kolonizace Irska, puritánské osídlení Ameriky, kolonizace severoamerického kontinentu, dělnické bouře a bolševismus 19. a 20. století. V těchto vypjatých chvílích je artikulace dichotomie mezi „my“ (vniřek) a „oni“ (vnější hrozba) nejintenzivnější.

Za druhé, na rozdíl od lingvistických přístupů se Campbell zaměřuje na obsah diskurzu – tedy na to, co bylo v „zahraničněpolitických“ dokumentech řečeno, a ne jakou (lingvistickou či rétorickou) formou to bylo řečeno. Tomu odpovídají hlavní výzkumné otázky: Jak je znázorněna hrozba? Čím jsou naplněny obrázky nebezpečí, hrozby a jínakosti (segregace, odlišnosti)?

Za třetí, jeho práce není analýzou v pravém slova smyslu, jež by systematicky (pomocí předem definovaného způsobu zpracování dat) analyzovala empirický materiál, například kategorizovala zdroje hrozeb, či dokonce poměřovala jejich význam. Způsob, jakým Campbell dospěl k interpretaci dat, zůstává čtenáři do značné míry skrytý. Campbell využívá rozsáhlý empirický materiál instrumentálně k dokumentaci svých tezí, k vyzdvihnutí užitečnosti svébytné interpretace formování americké identity. Věrohodnost jeho práce nespočívá v propracované a reprodukovatelné metodě, ale spíše ve srozumitelnosti jeho interpretace a v množství dokumentů, pomocí kterých ilustruje platnost svých tezí (viz část věnovaná empirickému materiálu).

Za čtvrté, Campbellův přístup k interpretaci americké identity je spíše nepřímý: umožňuje porozumět obsahu současně amerického „my“ tím, že předkládá historický pohled na to, čeho se „my“ bálo/bojí (co považuje za hrozbu) a co si „my“ představovalo/představuje pod pojmem „oni“. Zaměřuje svoji pozornost na „geografii zla“, která vymezuje hranice mezi vniřkem a vnějším a negativně tak vymezuje obsah americké identity. Campbell čas od času čtenáři připomíná, že tématem jeho textu je vznik a přetváření (vniřek homogenizující) americké identity, že texty regulující „ty druhé“ (otroky v 18. století, imigranty, komunistickou hrozbu) v prvé řadě slouží k regulaci chápání pojmu „my“.

Výsledek analýzy

Campbell na příkladu vývoje americké identity ukazuje, že diskurzivní konstrukce jínakosti jako hrozby vychází z představ zformovaných v minulosti. Jak poznamenává, „dlouho před tím, než někdo snil o objevení nového světa, existovala v Evropě představa o tom, co bude nalezeno“ (1998, s. 92). Campbell zároveň zdůrazňuje strnulost diskurzu – ne každá představa či tvrzení má stejnou váhu, a svět se tedy nedá jednoduše změnit tím, že se jínak napíše, že si její jínak „představíme“. „Diskurz (zobrazení a tvorba ‚reality‘)

je organizovaný prostor, ve kterém některá tvrzení mají větší hodnotu než jiná“ (Campbell, 1998, s. 7). Hodnotu (váhu) alternativních tvrzení (znázornění hrozeb) nelze poměřovat podle korespondence k nějaké „vnější realitě“ (např. k vojenským kapacitám toho druhého), protože sama představa vnější reality je součástí diskurzu. Hodnotu a věrohodnost alternativních znázornění hrozeb určuje spíše jejich „mohutnost“, objem na ně vynaložených investic, míra jejich usazenosti.

Jak tyto obecné teze zapadají do Campbellovy interpretace vývoje identity USA? Campbell dokumentuje vliv zažitých („dobře zainvestovaných“) historických představ, obrazů a mýtů v pozdějších interpretacích jínakosti a hrozeb v amerických „zahraničněpolitických aktech“. Příkladem může být dopad zažitých představ středověkého křesťanství o geografii a o lidstvu na interpretaci jínakosti v podobě obyvatel nově objeveného kontinentu. Role, kterou hrálo pohanství a barbarství v evropském myšlení v době objevení Ameriky, výrazně přispěla k uchopení jínakosti přicházející z Nového světa (indiáni). Rozpory v přístupu k jínakosti indiánů (neznabožtí pohané čekající na pokřesťanství či zvrhlí barbari vynášející dábla?) pramenily z konfrontace mezi dvěma sebepečivými tehdejší Evropy. První z nich bylo postaveno na dichotomii křesťan/pohan, zatímco druhé na dichotomii civilizovaný/barbarský (Campbell, 1998, s. 102–103). Jiným příkladem vlivu historických obrazů nepřátel je prosakování zažitého obrazu „posunující se hranice“ a válek proti indiánům do diskurzu hrozeb o několik století později. Například hrozba spojená s dělnickým hnutím v 19. století a následně i bolševismem byla artikulována skrze rétoriku přenášející zažité představy o indiánech („anarchičtí“, „barbarští“) na novodobé „rudochy“ z řad protestující dělnické třídy a bolševiků. Podobným způsobem byla mytologie hranice a válek proti indiánům využita jako všem srozumitelný „popis“ hrozeb přicházejících z Vietnamu („indiánská země“).

Campbell dochází k závěru, že strategie, jakými byla utvářena americká identity skrze diskurz hrozeb a jínakosti v různých historických momentech, se podobají. V klíčových okamžicích americké historie si můžeme všimnout pocitu ohrožení ze strany aktivní toho druhého, strachu z vnitřní hrozby a podvatné činnosti. Zároveň je patrná tendence odpovídat vojenskými prostředky a v neposlední řadě i snaha vytvářet hranice mezi „my“ a „oni“ skrze nadřazenost/podřazenost (Campbell, 1998, s. 195–196). Přestože škála indviduů, skupin, idejí a způsobů chování, které v konstrukci americké identity „zaujímaly pozici Antikrista“ (Campbell, 1998, s. 133), je poměrně široká, nelze si nevsimnout přetváření určitých obrazů, výše zmíněných způsobů a technik vyloučení jínakosti a konstrukce hrozeb. Žádná hrozba tedy není

„nová“. Vyhaven touto „propozicí“ o podobnosti v logice, ale i obsahu historických znázornění hrozeb v diskurzu, Campbell postuluje alternativní interpretaci (či dokonce vysvětlení) studené války (viz zejména Campbell, 1998, s. 133–154), a dokonce odhad, jak může vypadat budoucí diskurz hrozeb (Campbell, 1998, s. 169–189). Studenou válku prezentuje jako politický střet související s produkcí a reprodukci identity, ve kterém samotná existence materiálů (vojenských) kapacit SSSR hrála zamedbatelnou roli v procesu formování interpretace SSSR jako hrozby pro USA (Campbell, 1998, s. 31).

4.7 Zhodnocení

Hodnocení jednotlivých metodologií do značné míry závisí na ontologickém či epistemologickém stanovisku vědce. Kritický postoj vůči diskurzivní analýze lze očekávat ze strany výzkumníků, kteří nesdílají ontologická a epistemologická východiska představená v úvodu této kapitoly. Kritikou vedenou z odlišných ontologických a epistemologických pozic může být výřeka týkající se zanedbání vlivu fyzických, materiálů faktorů ovlivňujících politickou sféru. Nástroje diskurzivní analýzy nejsou příliš vhodné pro hledání kauzálních vazeb mezi jevy a kritiku lze očekávat i ze strany těch, kteří posuzují kvalitu, přínos a užitečnost metodologických přístupů z pozice kauzální epistemologie (King, Keohane a Verba, 1994, s. 15).

I některé další charakteristiky diskurzivní analýzy či jejích konkrétních forem lze označit buď za výhody, nebo nevýhody v závislosti na úhlu pohledu. Například kritická diskurzivní analýza bývá pro svoji explicitní normativnost kritizována za zaujatost. Ta nevyhnutelně zpochybňuje přínos kritické diskurzivní analýzy k akumulaci univerzálně platného poznání. Avšak ve chvíli, kdy nepřředpokládáme autonomní vědy na společenské a politické realitě a kdy chápeme každou vědeckou činnost jako svébytnou diskurzivní aktivitu, můžeme explicitní normativnost uvažovat jako snahu o sebereflexi.

Přes všechny obtíže spojené s hodnocením metodologií se pokusím formulovat obecné platné přínosy, příležitosti, nevýhody a úskalí diskurzivní analýzy jako celku či některých jejích variant.

Mezi kladné stránky diskurzivní analýzy patří:

- Široká škála metod, které mohou být využity ve výzkumu vycházejícím z různých ontologických a epistemologických pozic. Na druhé straně se (meta)teoretická flexibilita snižuje ve chvíli, kdy se posunujeme od diskurzivní analýzy jako metodologie směrem ke konkrétním metodám či skupinám metod. Jak bylo naznačeno v části věnované epistemologickým a ontologickým předpokladům, jednotlivé varianty diskurzivní analýzy se staví odlišně například k možnosti hledání specifických mechanismů podobných kauzálním vztahům mezi extem a společenským jevy.
 - Detailní nástroje vhodné k analýze mnoha společenských fenoménů, jež stojí v popředí zájmu různých společenskovědních oborů: utváření identity subjektů, regulace společnosti, formování kolektivních identit a kultury, společenské vztahy a moc v těchto vztazích. Mnohé z nástrojů diskurzivní analýzy byly detailně rozpracovány v jiných společenskovědních oborech, přesto však nabízejí výsledky interpretovatelné v rámci disciplin politologie a mezinárodní vztahy. Využití metod diskurzivní analýzy z jiných společenskovědních oborů může být cestou k formalizaci diskurzivní analýzy v rámci našich disciplín. Výjimku v tomto ohledu představuje foucaultovská historická diskurzivní analýza, která nenabízí propracovanou metodu zpracování dat.
 - Orientace na prvky společenské praxe opomíjené jinými metodologiemi – na významotvorné aktivity. Metody diskurzivní analýzy byly rozvíjeny s cílem pochopit způsob, jakým lidé utvářejí význam světa kolem sebe. Vysvětlující metodologie pracují s pevně danými kategoriemi a mají tedy tendenci opomíjet dynamiku významové struktury. Naopak diskurzivní analýza jako příklad spíše interpretativně orientované metodologie zkoumá význam, který jednotlivci a kolektivy přisuzují realitě, a proces utváření tohoto významu.
- Diskurzivní analýza v současné podobě vykazuje i určité slabé stránky, mezi které je možné zařadit:
- Neukorvenost klíčového pojmu „diskurz“. Na jednu stranu jednotlivé varianty diskurzivní analýzy více či méně precizně vymezují základní pojmy (včetně pojmu diskurz) v rámci dané metody. Na druhou stranu neexistuje jednotné chápání pojmu diskurz napříč různými variantami diskurzivní analýzy. Jak je zřejmé z této kapitoly; chápání diskurzu může oscilovat od diskurzu jako společenské aktivity (promlvy) k diskurzu jako významové struktury. Pojetí diskurzu se mění v závislosti na epistemologické a ontologické pozici dané metody a na tématech, která se snaží analyzovat

(konverze, společenské jednání, akce) a jejich identity, společenské vztahy a moc...). Určité pozitivum lze spatřovat v tom, že nám definice diskurzu v rámci dané metody (jestliže je tedy diskurz vůbec definován) může sloužit jako dobrý orientační bod – při pohledu na definici diskurzu poměrně snadno zjistíme, zda daná varianta diskurzivní analýzy vyhovuje našim epistemologickým a ontologickým východiskům a tematickému zaměření našeho výzkumu.

- Nejasnost hranic diskurzu a široké spektrum analyzovaných materiálů. I v případě relativně restriktivního vymezení diskurzu jako významové struktury narazíme na problém vymezení „významovorných“ lidských aktivit (Wetherell, 2001b, s. 27). Významová struktura není (re)produkována jen texty nebo mluveným projevem, ale i obrazovými médii (filmem, plakáty...) a neverbální komunikací ve všech myslitelných formách. Mnohé verze diskurzivní analýzy (např. kritická diskurzivní analýza) se proto nespokojí s analýzou textů a přechází k analýze vizuálních obrazů a dalších médií. Rozšiřuje se tak možnosti a spektrum požadovaného empirického materiálu a stoupají i nároky na zpracovanost metody a na výzkumníka samotného.

- Náročnost na zdroje. Diskurzivní analýza vyžaduje velké množství empirického materiálu i v případě, že se spokojí s analýzou psaných textů a mluvených projevů. Typickým příkladem je foucaultovská historická diskurzivní analýza, která je často závislá na dokumentech sahajících do hluboké minulosti. Podobně i další varianty diskurzivní analýzy jsou často postaveny na rozsáhlých souborech dat.

4.8 Závěr

Diskurzivní analýza představuje poměrně širokou rodinu přístupů zkoumajících jazyk v jeho sociální dimenzi a významovorné aktivity lidí. Jejich společným východiskem je chápání textu, mluveného projevu a jiných forem komunikace jako svelitelného objektu vědecké analýzy.

V kapitole byly představeny některé z těchto přístupů (především sociálně-psychologická, kritická a foucaultovská historická diskurzivní analýza). Výběr variant diskurzivní analýzy byl motivován snahou reflektovat pluralitu diskurzivní analýzy v mezinárodních vztazích či politologii. Mým záměrem

bylo také nastítnit podoby diskurzivní analýzy ve společenských vědách jako celku, jež mohou sloužit jako inspirace a obohacení pro diskurzivní analýzu v našich disciplínách.

Nechybí ani dvě ukázkové aplikace diskurzivní analýzy v její kritické a foucaultovské podobě, které by spolu se srovnáním jednotlivých přístupů v obecné části měli napomoci čtenáři s výběrem nejvhodnější metody. Zatímco práce od Wodakové a jejich spolupracovníků je příkladem metodologicky propracované analýzy, Campbell předkládá zajímavý vzhled do formování americké identity, nicméně bez jasné specifikované metody zpracování dat. Přestože se objevují první metodologické texty k foucaultovské historické diskurzivní analýze (Hansen, 2006), je i nadále zájmem o tento přístup odkázán na náročné vyvozování vhodného postupu z jednotlivých aplikací této varianty diskurzivní analýzy. I o ostatních, metodicky propracovanějších variantách diskurzivní analýzy však můžeme prohlásit, že vyžadují určitou dávku „řemeslné zručnosti“, kterou je obtížné popsat či vyučovat (Potter, 1997, s. 147–148).

Doporučená čelba

Pro rychlý vzhled do různých variant diskurzivní analýzy v sociálních vědách lze využít příspěvek od Perčákové (2005), komplexní pohled na celou škálu variant diskurzivní analýzy a témat, jímž se může diskurzivní analýza v sociálních vědách věnovat, nabízí Wetherellová, Taylor a Yates (2001).

Stav diskurzivní analýzy a jejích metod v rámci mezinárodních vztahů mapuje Millikenová (1999). Dobrý úvod do konkrétních metod kritické diskurzivní analýzy využitelných v politologii a mezinárodních vztazích nabízí publikace editovaná Ruth Wodakovou a Michaelem Meyerm (Wodak a Meyer, 2001), především pak kapitoly od Fairclougha (2001) a Wodakové (2001b). Pro pokročilé zájemce je k dispozici detailnější rozpracování Faircloughovy metody (Fairclough, 2003). Základní rysy výzkumného rámce foucaultovské historické diskurzivní analýzy (poststrukturalistické diskurzivní analýzy) v mezinárodních vztazích jsou nastíněny v práci Hansenové (2006). Mezi zdařilé aplikace různých variant diskurzivní analýzy lze kromě textů představených v této kapitole (Wodak et al., 1999; Campbell, 1998) zařadit i některé další práce (Hansen, 2006; Hall, 2003; Milliken, 2001; Doty, 1993; O'Thaathail, 2001).

Otázky

- Jaký je rozdíl mezi pojetím diskurzu jako sociální aktivity a významovou strukturou?
- Ke studiu jakých témat lze využít diskurzivní analýzu?
- Je diskurzivní analýza vhodná ke studiu kauzality? Proč?
- Ve vhodném politickém projevu (novoroční projev, projev k 28. říjnu...) se pokuste najít jazykové prostředky a formy realizace (personifikaci, synekdochu, metaforu či metonymii...), pomocí kterých je znázorněno „my“ – tedy český národ.
- Navrhněte konkrétní identitu jako předmět foucaultovské historické diskurzivní analýzy a pokuste se identifikovat událost(i) (či „zahraníčně-politické“ akty), v nichž lze formování této identity sledovat.

5

Analýza metafor

Petr Drušák

Analýza metafor nepředstavuje samostatnou metodologii, rovněž ji však nelze ztotožnit s jednou konkrétní metodou. Z hlediska našeho úvodního vymezení těchto pojmů označíte soubor několika metod využíváných především metodologií analýzy diskurzu, jíž se věnuje předchozí kapitola. Výzkum metafor nachází své využití nejen v tradičních sociálněvědních oblastech diskurzivních analýz, k nimž patří například politologie, sociologie či kulturní antropologie, nýbrž také v lingvistice (z níž pochází), literární vědě, psychologii a v kognitivních vědách. Tato kapitola se věnuje analýze metafor politického diskurzu. To, co bylo v předchozí kapitole řečeno o diskurzivní analýze, se proto z větší části vztahuje i na analýzu metafor a nebude znovu rozebíráno.

Metaforu můžeme předběžně vymezit jako jazykový jev, který propojuje dvě odlišné oblasti naší zkušenosti. Toto vymezení odpovídá všeobecně přijímané definici metafor jako rétorického nástroje, který nám umožňuje „vidět něco jako něco úplně jiného“ (Burke, 1945, s. 503, citováno v Cameron, 1999a, s. 13). Když například o někom řekneme, že „zářil radostí“, nemyslíme tím, že by z něho skutečně vycházelo světlo. Metaforicky však popíšeme něčí náladu prostřednictvím pozitivních pojmů světa a tepla. Když se politici navzájem „napadají“, obvykle to neznamená, že mezi nimi dochází k fyzickým potyčkám. Jedná se o důsledek metafor, která zobrazuje politickou diskuzi jako fyzický zápas. Metafory jsou v jazyce důležité právě tím, že propojujícím dvou odlišných oblastí prohlubují, či naopak zastírají naše porozumění světu. Pokud rozeznáme metafor, o něž akteři opírají své myšlení a jednání, jsme schopni stanovit hranice, v nichž se tyto akteři budou pohybovat.

Možnosti použití metafor při zkoumání politického diskurzu budou naznačeny následujícím způsobem. Nejprve ukážu, že analýza metafor je slučitelná s řadou ontologických a epistemologických pozic. Následně se budu věnovat důkladnějšímu metodologickému rozpracování pojmu metafor a souvisejících pojmů pro potřeby operacionalizace. V praktické části rozeberu tři studie využívající analýzu metafor ke studiu politické reality: monografii z oboru